

УДК 340.12

В.М. ВОБК, канд. філос. наук, доц., Національна академія внутрішніх справ

ЧУЖИЙ (ІНОЗЕМЕЦЬ) - ВІД RECHTLOS ДО РИМСЬКОГО ГРОМАДЯНИНА

Ключові слова: чужий, іноземець, перегрин, римський громадянин

Буття кожної людської спільноти (не залежно від ступеню зв'язків між індивідами) важко уявити без обґрунтування своєї несхожості з іншими, підкріпленого різноманітними способами та формами чіткої демаркації свого і чужого. Саме інший в розумінні чужого зазвичай і є точкою відліку для усвідомлення і віднаходження рис та якостей, притаманність яких необхідна індивіду для того, щоб зарахувати його до своїх.

Проблема чужого-іншого не є новою для сучасної гуманітарної думки: змінюються лише методологічні підходи до її дослідження та зміщуються акценти досліджуваної проблеми: від природних до феноменологічних, від зримо-чуттєвих до ідеально-духовних аспектів чужості. Тобто, фрейм чужого в історії людства був і залишається величиною мінливою. І кожне покоління, в особі конкретного індивіда проходить довгий шлях осмислення себе через приналежність до певної спільноти шляхом усвідомлення своєї несхожості з іншими спільнотами або її членами, почасти не піднімаючись до особистісного рівня цієї проблеми.

Відомими авторами, які присвятили свої праці феномену чужого в межах радянського та пострадянського наукового простору, є І. Довгополова, Г. Кнабе, С. Кримський, В. Кузицин, І. Протопопова. Але, не дивлячись на те, що проблема чужого на вітчизняних наукових теренах набула належного опрацювання в сфері філософських, психологічних, історичних та культурологічних досліджень, у філософсько-правовій площині вона навіть не має абрисивних ознак (хіба що рекошетність даних питань у працях В. Бачиніна).

Тому в межах цієї статті можемо поставити перед собою такі пізнавальні задачі, що і є метою роботи: по-перше, введемо феномен чужого у сферу філософсько-правового дискурсу, надавши йому легітимності у сфері філософсько-правового знання; по-друге, дослідимо цей феномен у контексті римської правової реальності; по-третє, обмежимося у дослідженні чужого, з правової точки зору, лише одним його аспектом – чужий, це перш за все, іноземець. А тому ми не будемо торкатися двох важливих аспектів проблеми чужого на тлі римського права: питань рабства як використання та експлуатації чужих, а також питань, пов'язаних з означенням варварства як світу інакшого і невіданого. І справа не в нашому небажанні висвітлити ці моменти, а в тому, що вони потребують не побіжно-натякового опису, а ґрунтовного та серйозного опрацювання, чого ми не можемо зробити в силу жанрової обумовленості нашої роботи. Тому поведемо мову про вільних членів римського суспільства, які пізніше одержали узагальнене наймення – перегрини.

У всі часи існування римського права прослідковується чітке, навіть, педантичне прагнення квіритів відмежувати себе від тих, хто не належить до римської спільноти. Від найпростішого – нікчемності чужого, з правової точки зору, – до надання специфічних «допусків» у правах і свободах для чужих, такий шлях змін у римській правосвідомості спостерігаємо, спираючись на аналіз римських правових та неправових пам'яток. «Римський життєвий світ» був існуванням симетрично-бінарного відношення свій – чужий, в якому досвід чужого не мав однозначного «статусу»: він був «загрозливим, оскільки Чуже конкурує зі Своїм, загрожуючи підкорити його; і приваблюючим, тому що Чуже пробуджує можливості, які тією чи іншою мірою виключаються порядками власного існування» [1, с.35]. Мабуть саме страх чужого-як-іншого у всі часи існування людства (і у наш час також) не допускає чужого до державних посад, без його натуралізації (а тут кожна держава сама для себе виписує ці умови натуралізації). Якщо говорити про

Рим, то у ньому легітимним був лише один спосіб натуралізації чужинця – одержання римського громадянства у одній із доступних форм (усиновлення римським громадянином, дарування римського громадянства, причислення до курії тощо). І в результаті цих усіх юридичних процедур ми одержували суттєву переорієнтацію у бінарній опозиції «свій – чужий»: чужий + необхідна юридична процедура = свій. При цьому зовсім неважливими була расово-етнічна приналежність нового свого, чи його релігійна орієнтація. Адже державна посада у Римі це не лише набуття конкретною особою нової соціальної ідентичності, а насамперед сукупність ритуальних і церемоніальних елементів та процедур, які можуть бути застосовані лише відносно римського громадянина, а деякі титулярні посади (наприклад, понтифік) вимагали ще і відповідного походження: народження у шлюбі із чоловічою владою, тобто від батьків патриціїв. «Посада – це не просто щось технічне, вона має ще й моральний і/або релігійний характер» [2, с.92]. А тому першопочатково магістратами усіх рівнів могли бути лише римські громадяни.

Нащадки Ромула завжди прагнули підкреслити свою іншість у порівнянні з відомими їм етносами та жителями інших держав, спочатку з сусідніми, а потім і з далекими народами. Благо, що способів для цього вони понавигадували достатньо: вони є і нащадками бога; лише вони мають право вдягатися у строго регламентоване вбрання; одружуються теж лише з тими, з ким подобає; мають право на п'ятичленне ім'я; а окрім того, лише за собою визнають месіанську роль – нести цивілізацію усім іншим людям. Такі способи підкреслення і постійного нагадування про себе як про представників виключної групи людей слугували значною мірою тому, щоб протиставляти себе іншим, з якихось причин не причетних до спільноти, а з іншого – формувати патріотичні настрої, які найбільшої виразності набули у ідеї Риму або у «римському міфіві» (О. Штаерман). Саме завдяки цьому кожний окремих римлянин був носієм і втіленням величі Риму – на віст-

рі короткого легіонерського меча ідея месіанського призначення Риму була поширена на величезні території, в межах яких поряд із своїми співприсутніми були і чужі. Не буде вдавати в деталі, відносно того, яким же чином чужі – неримляни «матеріалізувалися» в дійсності [3–5], а сприйmemo цей факт як даність – чужі завжди супроводжують римлян. Суттєвим є те, що Рим по-різному відноситься до чужих, а відтак і чужі по-різному почуваються в Римі.

Питання невизнання римлянами чужинців повноцінними, з точки зору права, має більш глибокий сенс, аніж просте «випадання» чужинця із законодавчого кліше. Чужинці-іноземці у Римі виключені «із символічних наслідків закону» (Д. Лошак). Для кожного римського громадянина закон має «сакральне» і, відповідно, емоційне, скоріше реальне значення, в той час як чужинця це не стосується. Чужинці «не беруть участі у законотворчому процесі, який веде до прийняття законів» [6, с.132]. Оминаючи питання переживань та світоглядних пошуків чужинців, зосередимося на можливих шляхах їх реалізації у матриці римських юридичних приписів.

На ранніх етапах існування римської держави її піддані, які не мали римського громадянства, називалися *hostes*, незалежно від ступеня лояльності кожного із цих так званих ворогів до державної політики Риму. *Hostes* – це той, хто потенційно може бути небезпечним, оскільки перед ним не були відкриті двері спільноти своїх, а тому він і не користується захистом державного права, який, конвенційно, належить кожному із своїх. *Hostes* – це не автохтон, а тому «позбавлення голосу в праві» чужинця на цьому етапі розвитку Римської держави означає не лише його символічну німоту, вона означає його повну фізичну незахищеність. Ворог завжди залишається ворогом: «Наші пращюри називали ворогами тих, кого ми зараз називаємо чужинцями» (*Cic., de off. 1.12.37*).

Але з часом ми спостерігаємо елементи лібералізації римської правової системи стосовно чужинців. Це стосується, перш за все, появи нової категорії населення – перегри-

нів. Хоча нашим сучасникам більш прийнятним та звичним є лексема «пілігрим», яка є не чим іншим як похідним від «перегрин» зі збереження натякового змістовного наповнення від оригіналу. Дослідження юридичного аспекту чужого у римському праві невіддільне від проблеми громадян – негромадян. Громадянином може вважатися лише той, хто входить до складу політичного співтовариства римлян. І саме тому проблема чужого у праві «повністю ховається у глухому куті відмінності, яка відділяє громадянина від людини... Між людиною і громадянином – рубець: чужинець» [6, с.126]. Оце й то «рубець» і уможлилював у правовому полі Риму не-зовсім-людей, з юридичної точки зору, які по суті були тими, хто не мав римського громадянства. Так, усі люди народжуються вільними і рівними, і це постійно підкреслюють римські юристи, але в подальшому, з урахуванням держави як точки відліку соціальної значимості кожного індивіда, виявляються повноцінні (громадяни) люди і менш вартісні (негромадяни), попри те, що визнавалися суб'єктами права.

Хоча і з появою перегринства як специфічного правового положення особи в Римській державі, доля кожного конкретного перегрини залежить від наявності угод про союз між містами. Перегрин, який не був громадянином міста, зв'язаного угодою з Римом, не мав ніяких прав і міг бути незведений до положення раба: «Існує також право повернення на батьківщину і відновлення у праві у мирний час, оскільки ми не маємо з іншим народом ані дружби, ані угоди про гостинність, ані угоди про союз, не можна говорити, що вони нам вороги, але те, що переходить від нас на їхню територію, стає їх власністю, і вільний, захоплений ними, перетворюється в раба і в об'єкт їх власності, і теж саме відбувається, якщо щось переходить від них до нас» (D.49. 15.5.2).

Для класичного періоду розвитку римського права характерне широке залучення чужинців до економічного та культурного життя. Заради економічного зростання Риму та утвердження його господарської могутно-

сті перегринам, жителям міст-союзників, було дароване право торгівлі (*ius commercium*), а в деяких випадках, навіть право законного шлюбу (*ius conubium*). Всі ці заходи Римської держави по стабілізації внутрішнього життя були одночасно фактами легалізації чужинців в правовому полі.

Яскраво тенденції зацікавленості чужою правовою культурою та необхідністю законодавчого реагування на присутність чужих у державі проявилися у III ст. до н.е. (у 265 р. римляни завершили завоювання Італії), а перемога у Пунічних війнах вивела римські легіони за межі Апеннінського півострова. Усі загарбані римлянами землі поза межами Апеннін стали називалися провінціями (в Іспанії, Африці, Греції, на Сицилії тощо), а їх жителі – провінціалами, у своїх правах прирівняні до перегринів.

Особливо помітні зміни у правовому положенні перегринів відбулися в тому ж III ст. до н.е., після 242 р. до н.е., коли була створена посада перегринського претора, який займався розглядом справ перегринів, а вони самі одержали право бути учасниками судових процесів. Введення посади перегринського претора було результатом масштабної роботи міського претора по поширенню римського права на всю територію держави. Перегринський претор у своїй практичній діяльності часто спирався на місцеве (етнічне) право перегринів і використовував у своїх едиктах високі здобутки правової культури цих народів. тобто на цьому етапі розвитку римського права, чужинець – «або *rechtlos* – без жодних прав, – або користувач певних прав, що їх політична влада, якої його позбавлено, готова йому надати, і мислиться в термінах політичної влади і законних прав» [6, с.124].

Не маючи жодних політичних прав, перегрини міг бути учасником сімейних та різноманітних майнових правовідносин, окрім специфічних римських правових інститутів (наприклад, манципація, батьківська влада тощо). Для захисту майнових інтересів чужинців Рим навіть створив особливий правовий інститут – *hospitium privatum*. З розвитком товарно-грошових відносин нагальним

виявилось легітимне включення перегринів у торгівельну та економічну сфери життєдіяльності римського суспільства. У результаті тривалих соціально-правових експериментів з'явився інститут «клієнти», який став одним із найяскравіших правових інститутів римського цивільного права. Перегрин, перебуваючи в принципі в чужому оточенні і залишаючись чужим для повноправних членів спільноти, а отже не маючи права на захист і власність, змушений був шукати притулку і покровительства серед представників повноправних громадян. Римське цивільне право «дозволяло» римському громадянину-ві бути патроном чужинця, надавати йому допомогу правового характеру, щоправда від свого імені, а не від імені чужинця. Добросовісні відношення патрона до добровільно прийнятих на себе зобов'язань у відношенні чужинця забезпечувалися нормами сакрального права: віроломний патрон оголошувався приреченим помсті богів (*sager esto*) і був поставлений поза захистом закону [7, с.92].

Залишаючись вірними своїй принципам синталагічності у правовому житті, римляни не визнавали однорідності жодної із громадянської груп стосовно їх рівної реалізації в якості суб'єктів права, а тому і перегринів поділяли на дві нерівноцінні групи:

– *peregrini alicuius civitatis*: жителі якоїсь міської общини, яка існувала до римського завоювання і якій було дозволено залишити свій внутрішній устрій;

– *peregrini dedicii*: жителі тих поселень, які зі зброєю в руках чинили опір римським легіонерам, але все ж таки були завойовані: «Покореними перегринами називаються ті, хто колись зі зброєю в руках воював проти римського народу і потім, переможеним, здався» (*Gai.1.14*). Саме перегрини-дедіції платили податі. Починаючи з 4 р. н.е. відповідно до закону Елія Сентенція до «покорених перегринів» прирівнювалися звільнених рабів, підданих позорним покаранням. Даний закон також передбачав появу ще і категорії еліасвих «покорених» – вигнанців, які могли посилатися лише на норми права народів.

Незалежно від того до якої підгрупи пере-

гринів належала особа, вона завжди була включена з поля римського цивільного права, а тому могла користуватися захистом права народів чи свого звичаєвого права, зберігаючи за собою елементи власної культурної ідентичності. Не маючи законних підстав для юридичної інтеграції з квіритами, перегрини продовжують зберігати свої культурні, символічні, релігійні цінності.

Слід зауважити, що Рим зробив декілька серйозних кроків для зрівняння у правах римських громадян і негромадян, хоча при цьому, мабуть він керувався знову ж таки утилітарними міркуваннями, а не пресловутими ідеями «прав людини». Звичайно, що формально все зміниться після 212 р. н.е. У тексті Конституції імператора Антоніна Каракалли говориться: «Тому я даю всім перегринам, які живуть у римській державі, права римського громадянства» [8, с.229–230], за виключенням «покорених». Але «історична справедливість» восторжествувала у юстиніанівську епоху: дедіціям і латинам-юніанам було надане громадянство нарівні із усіма іншими вільними жителями Імперії (*Nov. 7.8.5*). І з того часу, «як Рим перестав бути Римом», руйнуються демаркаційні лінії між своїм і чужим, оскільки відтепер: «Громадяни і чужоземці зливаються у спільному підпорядкуванні правителю» [6, с.115]. Термін «перегрин» віднині втрачає своє аутентичне юридичне значення за відсутності самого правового явища. З IV ст. н.е. все частіше цим терміном позначають тих, хто прийшов з інших провінцій чи іншого міста, а відтак *peregrinus* протиставляється уже не *civis romanus*, а лише *civis*. У Конституції Валентіана I від 364 р. перегринами названо провінціалів.

Римське суспільство, за інерцією, мислило себе громадянською общиною, але змінило чужого: тепер їй протистояли не перегрини, які жили в середині імперії, а варвари, які ще поки що перебували за межами держави. І пройде зовсім небагато часу, коли варварський світ, «вигодуваний» на кордонах імперії, перетече в її межі і довершить руйнування зв'язків державних структур і суспільства.

Проблеми, підняті у цій статті, не вичерпуються хронологічними межами існування Риму. Вони є набагато глибшими і складнішими, аніж видається на перший погляд: феномен чужинця у полі чинного права конкретної держави завжди асоціюється і фактично наповнюється нерівноправністю у порівнянні із громадянами цієї держави незалежно від того як понайменовуються чужинці у пізніх національних правових системах – «людина чужа», *alibi natus*, біженець, емігрант, особа без громадянства. Чужинець – завжди менш вартісний і виключений із «символічного наслідку закону».

ЛІТЕРАТУРА

1. Вальденфельс Б. Топографія Чужого: студії до феноменології Чужого / Б. Вальденфельс. – К. : ППС. – 2002. – 206 с.
2. Баландье Ж. Політична антропологія / Ж. Баландье. – Пер. з фр. О. Хоми. – К. :

Альтерпрес, 2002. – 252 с.

3. Бачинин В. А. Морально-правовая философия / В. А. Бачинин. – Х. : Консум, 2000. – 208 с.

4. Вовк В. М. «Свої» і «чужі» як бінарна опозиція римської правової системи цінностей / В. М. Вовк // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України : зб. наук. статей. – 2010. – Вип. XXIII. – С. 3–10.

5. Кримський С. Запити філософських смислів / С. Кримський. – К. : Вид. ПАРА-ПАН, 2003. – 240 с.

6. Кристева Ю. Самі собі чужі / Ю. Кристева. – Пер. з фр. З. Борисюк. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – 262 с.

7. Римское частное право : учебник / под ред. проф. И. Б. Новицкого и проф. И. С. Перетерского. – М. : Юрист, 2000. – 544 с.

8. Гарридо Г.М.Х. Римское частное право: Казусы, иски, институты / перевод с исп. ; отв. ред. Л. Л. Кофанов: Статут, 2005. – 812 с.

Vovk V. M. Chuzhyy (inozemets) - vid rechtlos do rim'skogo hromadyanina / V. M. Vovk // Форум права. – 2010. – № 4. – С. 145–149 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-4/10vvmrdrg.pdf>

На основі текстологічних досліджень римських правових пам'яток та з урахуванням основних світоглядно-ідеологічних настанов римлян показано, що римське право пройшло тривалий шлях від повного неприйняття чужинця до надання йому спочатку часткових, а потім, і у повному обсязі, громадянських прав.

Vovk V.N. Chuzhoy (chuzhestranets) - ot rechtlos k rim'skomu grazhdaninu

Опираясь на текстологические исследования римских правовых памятников, и принимая во внимание основные мировоззренческие постулаты римлян, показано, что римское право прошло значительный путь от полного неприятия чужестранца до предоставления ему частичных, а затем, и в полном объеме, гражданских прав.

Vovk V.N. Another's (Stranger) - From Rechtlos to the Roman Citizen

Basing on the textual researches of the Roman legal memos and considering main world-view and ideological directions of the Romans, it has been shown that the Roman Law has gone long way from a complete rejection of a stranger to granting him, at first, partial and eventually full extent of civil rights.